

УДК 811. 161.2 '37

Ю. О. Арешенков

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА ВЗАЄМОДІЯ КОНЦЕПТІВ *ВОЛЯ, ПРАВДА, СИЛА* В ДИСКУРСІ «КОБЗАРЯ»

Арешенков Ю. О. Функціонально-семантична взаємодія концептів *воля, правда, сила* в дискурсі «Кобзаря».

Розглядається інтра- та інтертекстуальна взаємодія лексичних компонентів *воля, правда, сила* як передумова фразеотворення. Простежується роль прикметників у модифікації концептуальної семантики означуваних іменників.

Ключові слова: фразеологізація, атрибутивна конструкція, ад'єктив, концепт, ідеологема.

Арешенков Ю. А. Функціонально-семантическая взаимодействие концептов *воля, правда, сила* в дискурсе «Кобзаря».

Рассматривается интра- и интертекстуальное взаимодействие лексических компонентов *воля, правда, сила* как предпосылка фразеобразования. Прослеживается роль прилагательных в модификации концептуальной семантики обозначаемых существительных.

Ключевые слова: фразеологизация, атрибутивная конструкция, адъектив, концепт, идеологема.

Arshenkov Y. Functional-semantic interaction of concepts *freedom, truth, strength* in the discourse of the «Kobzar».

Intra- and intertextuality interaction of lexical components *freedom, truth, strength* is considered as the precondition of formation of the phraseological unit. The role of adjectives as modifiers of conceptual semantics of designated nouns is investigated.

Key words: phraseologization, the attributive structure, adjective, concept, ideologeme.

Лексеми *воля, правда, сила* разом із іменниками *Бог, доля, слава, мати, сім'я, Україна* відносять до найінтенсивніших ідеотворчих лексем Шевченкової поезії [3, с. 617]. Особливістю саме цих слів-концептів є те, що в різних творах вони входять до складу семантично важливих тематичних полів, а в деяких – утворюють ампліфікаційну тріаду, яка суттєво підвищує їх виражальний потенціал. Очевидно, що для більшості мовців концепти *воля, правда, сила* сприймаються як складники фразеологізму «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля», в якому ступінь їхньої функціонально-семантичної взаємодії, напевно, досягає свого найвищого рівня. Фразеологізація рядків із «Послання», безперечно, суттєво посприяла цілісності сприйняття сполучення «*правда, і сила, і воля*». Функціонально-семантичне зближення цих

лексем спостерігаємо в творах, що передували посланню, зокрема, в поемі «Сретик»: «Розбойники, людодіи правду побороли, осміяли твою славу, і силу, і волю» [9, с. 189], а згодом у поемі «Кавказ»: «Ми віруєм твоїй силі і духу живому. Встане правда! встане воля!» [9, с. 234]. Принагідно можна зазначити, що до ампліфікаційного ланцюжка найчастіше долучається лексема *слава*, як це можна побачити на прикладі ще одного шевченкового фразеологізму: «Борітеся – поборете, вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!» [9, с. 235].

Формула «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» має прозору семантичну структуру: просторово-екзистенційний фрейм ХАТА + субстанційні модуси ПРАВДА, СИЛА, ВОЛЯ. Іменник *хата* є одним із стрижневих понять концептосфери «Кобзаря». Як наскрізний образ, що пронизує значну частину поетичної текстури, він має ряд семантичних модифікацій: «щастя», «щасливе життя», «заповітна мрія», «власна держава» [1]. До найбільш виразних, безперечно, можна віднести символ «хати»-держави. Спираючись на міфологічно-фольклористичне підґрунтя, поет надав йому власного національно-екзистенційного розуміння, що вилилося в кришталеву довершену формулу «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» із послання «І мертвим, і живим...», котре було сприйнято українською інтелігенцією «як програма громадсько-політичної діяльності суспільства, як свого роду другий заповіт поета» [8, с. 140] У ньому соціально-класова свідомість Шевченка перетворюється в свідомість вищу і ширшу – національно-державну, що знайшла «напрочуд просту і в тій простоті та всенародності своїй геніальну формулу» [6, с. 38].

Хата-держава, очевидно, є не лише формою, але й умовою національного буття. Загалом маємо складний образ, що почав формуватися з ранніх творів, і विकарбувався у концентровану метаідею. Для її адекватного розуміння необхідно не лише з'ясувати контекстуальну семантику складників, але й виявити смислові відношення між ними, орієнтуючись, по можливості, на якомога ширший текстовий простір. Одним із найсуттєвіших модифікаторів значення іменникових лексем, як відомо, виступають ад'єктиви, цим і пояснюється наш дослідницький інтерес до конструкцій з означуваними іменниками *воля, правда, сила*. Відтак, метою роботи є виявити чинники формування концептуального змісту понять ВОЛЯ, ПРАВДА, СИЛА та їх функціонального призначення в контексті поетичних творів Тараса Шевченка.

Статистичні показники засвідчують помітну відмінність у частотності вживання аналізованих іменників. Розподілення іменників *воля*, *правда*, *сила* за частотним словником збірки «Тарас Шевченко. Твори в п'яти томах» (К, 1978) виглядає так:

1) *воля* – 89 слововживань, *воля-доля* – 1, *воля-неволя* – 1, *воленька* – 4, разом 95;

2) *правда* – 76, *правда-воля* – 1, *правда-мста* – 1, *правдонька* – 4, разом 82;

3) *сила* – 57.¹

Можна говорити і про більш потужний змістовий потенціал поняття ВОЛЯ як такого, що входить до складу константних концептів української національної культури. Словник-довідник «Знаки української етнокультури» фіксує такі основні значення: «Воля – свобода, незалежність на противагу неволі, рабству; також в особистому плані – здатність здійснювати, переходити від думки до дії; <...> у народі символізує силу..., ставиться понад життя..., часто зіставляється з долею, узалежнюється від неї» [4, с. 113].

Схожі тлумачення знаходимо і в роботах дослідників ідіостилю Тараса Шевченка. Ґрунтовну інтерпретацію змісту поняття ВОЛЯ подає І. Дзюба в розвідці «Універсальні мотиви в Шевченковій поезії». Насамперед, він зазначає, що поет органічно сприйняв увесь почуттєво-означальний та персоніфікувально-образний багаж лексеми *воля*, нагромаджений в усій образній системі мови. Автор підтверджує, що Шевченків концепт ВОЛЯ належить до найуживаніших у його текстах і, як усі універсальні категорії, «має багато аспектів значення, постійно вступає у зв'язок з іншими універсальними категоріями і, звісно ж, у динаміці творчості наповнюється дедалі багатшим змістом» [3, с. 651]. У контексті нашого дослідження особливо актуальною є теза про те, що в єдиній екзистенційній ланці, до якої І. Дзюба включає поняття ВОЛЯ, ДОЛЯ, СЛОВО, ПРАВДА, СЛАВА, ЩАСТЯ, «*воля* є першостимулом, даючи життя всій системі цінностей» [3, с. 651]². ВОЛЯ або тотожна ДОЛІ, або є умовою ДОЛІ і ЩАСТЯ, ПРАВДА-ВОЛЯ виступає моральним абсолютом і неспростовним аргументом в оцінці дій людини. У значенні суб'єктивної психологічної скерованості особистості іменник *воля* вживається рідко, частіше він означає

---

¹ Для порівняння, до першої трійки найчастотніших іменників входять: *Бог* – 262 слововживання, *світ* – 239, *хата* – 214.

² Завважимо, що поняття СИЛА до цього переліку не включено.

об'єктивне становище людини чи народу. Для нас дуже важливим виглядає спостереження щодо ролі означення в модифікації концептуального змісту: «означення *свята* щодо *волі* у Шевченка часто виражає її вищу цінність та особисте благоговіння перед нею» [3, с. 658]. Загальний висновок підкреслює провідну роль мотиву ВОЛІ, який звучить навіть там, де його не маніфестовано: «Високе уявлення про особисту, громадянську, національну волю-свободу визначає зміст, власне, всієї його творчості. Шевченкова *воля* включала повноту і національного, і соціального, і етичного ідеалів» [3, с. 660].

За спостереженням Л. Фатєєвої, семантичний арсенал концепту ВОЛЯ в певній частці контекстів розширюється за рахунок його взаємодії з лексемами *честь*, *слава*, *сила*, *правда*, *братерство*, *добро*, переважна їх більшість фіксує семи «цінність», «потреба», «необхідність», «прагнення» [10, с. 294]. Дослідниця справедливо бачить у вільних синтаксичних словосполученнях, які характеризують якісні показники іменника, один із засобів мовної апеляції до концепту ВОЛЯ. Пріоритетна роль у них відводить ад'єктивам *козацький*, *завзятий*, що не збігається з нашими спостереженнями.

Іменник *воля* має пріоритетність як за абсолютною частотністю, так і за ступенем функціональної навантаженості, що найперше засвідчує кількість атрибутивних словосполучень: *воля* – 28 конструкцій, *сила* – 21, *правда* – 12.

Промовисто виглядає трійка найчастотніших прикметників у складі цих конструкцій:

- 1) *воля*: *свята* – 7, *вольна* – 3, *божа* – 2;
- 2) *сила*: *свята* – 5, *молода* – 3, *велика* – 2, (*божа*);
- 3) *правда*: *свята* (*пресвята*) – 6, *щира* – 2, (*божа*).

Найперше впадає в око домінування означення *свята* в усіх трьох групах. До певної міри це закономірно, оскільки в тезаурусі «Кобзаря» *святий* очолює трійку найуживаніших прикметників: *святий* (*свят*) 219, *старий* – 139, *молодий* – 129. Стосовно ж іменників, то в загальному списку означуваних компонентів більш активну сполучуваність із прикметником *святий* маніфестує лише іменник *Бог* (8 разів) разом із синонімами *Господь* (2) і *Вседержитель* (1). На однаковому рівні активності перебувають дві лексеми: *мати* – 6 словосполучень та *слово* (*словеса*) – (4 + 2).

Можна стверджувати, що ад'єктив *свята* виступає атрибутивною домінантою, яка зближує концептуальні поля трьох функціонально споріднених іменників *воля*, *правда*, *сила*. Подібну

роль, хоча і з меншою інтенсивністю, виконує прикметник *божа*, тематично близький до прикметника *свята*.

Іменник *сила* хоч і має нижчу абсолютну частотність у порівнянні з лексемою *правда* (відповідно 57 і 82 слововживання), демонструє майже вдвічі вищий рівень функціональної навантаженості: 21 атрибутивне словосполучення з іменником *сила* та 12 з іменником *правда*. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К., 2003) фіксує 12 варіантів значення іменника *сила*, кожен з яких має ще ряд відтінків [2, с. 1120].

У тезаурусі «Кобзаря» переважно реалізуються такі варіанти узуального значення: 1) фізична або життєва енергія; 2) здатність людини до духовної діяльності, душевне піднесення, спроможність діяти; 3) могутність, влада; 4) велика кількість. Зрозуміло, що в дискурсі відбуваються певні семантичні трансформації, стосовно концепту СИЛА можна говорити про накладання значень (2) та (3). Назагал, у своєму концептуальному вияві поняття СИЛА явно тяжіє до значення «могутність, влада». В етнокультурній традиції, за твердженням В. Жайворонка, відбулося семантичне зближення двох концептів, коли воля виступає символом сили: «Воля дає силу слабим», «Моя воля, моя сила», «Ваша сила – ваша й воля», «Не сильная – вольная» [9, с. 113].

На цьому тлі концепт ПРАВДА може здатися семантично віддаленим компонентом тріади, однак понятійну близькість усіх трьох лексем можна побачити на глибинному рівні. Як і лексеми *воля*, *сила*, іменник *правда* реалізує в контексті творів поета переважно семантику етнокультурного концепту. *Правда* це не лише «те, що відповідає дійсності; істина», а насамперед «втілення Божої і людської справедливості» [4, с. 476]. Наприклад: «Нехай же серце плаче, просить святої правди на землі» [9, с. 162], «Спи, гетьмане, поки встане правда на сім світі» [9, с. 163], «Встане правда! встане воля!» [9, с. 234].

Отже, в динаміці функціонально-семантичної взаємодії компонентів фразеологізованої конструкції виразно простежується цілеспрямований характер формування концептуального змісту. У результаті створюється ідеологема, яка в найбільш сконцентрованій формі вміщує історичну програму державної розбудови української нації. «Своїм громовим і неослабним голосом духовний батько української нації вже друге століття застерігає і вчить нас: боротися треба не «за волю» (за дозволи, вольності, права, привілеї, за шмат гнилої ковбаси для окремих людей груп), а за свободу нації – за,

«свою хату» (національну державу) в якій буде і «своя правда» – правда національного волевиявлення і національного інтересу, і «сила» – захисна і творча міць об'єднаного національною ідеєю народу, і «воля» – права і свободи вільного громадянина і господаря свого майна, умінь чи інтелекту» [5, с. 70]

Рамки статті дозволяють зупинитися в основному на фразеотворчому аспектові функціонально-семантичної взаємодії ідеотворчих лексем *воля, сила, правда*. Поза увагою залишилася характеристика антонімічних відношень *воля::неволя; тьма неволі::світ правди; неправда людська::правда божя*, а також надзвичайно важлива проблема вираження авторської оцінки в межах атрибутивної конструкції, на що вказує численна група ад'єктивів з негативною конотацією: *воля – гола, ледача, ненагодована, сповита, хиренна; сила – вража, лютіша, стара; правда – п'яна*. Ми намагалися виявити деякі чинники інтратекстуального характеру, що певним чином «готували ґрунт» для фразеологізації рядків із Шевченкового послання, які стали афоризмом рівня національної ідеї. Повноту та глибину її змісту ще належить осмислювати поколінням українців.

Висновки:

1. У мегаобразі ХАТА виразно представлено концептуальне значення «держави» (національна, власна, своя). У структурі афоризму лексемою *хата* втрачається локативна сема й з'являється сема каузальності.

2. Концепти *воля, правда, сила* утворюють контекстуально зумовлену смислову ланку, чинниками формування якої стають як синтаксична близькість у різних творах, так і спільні ад'єктивні поширювачі.

3. Синтаксична однорідність є найбільш виразним фактором функціонально-семантичної структуризації ампліфікаційного ряду *воля, правда, сила*.

4. На вертикальному векторі семантичне зближення іменників відбувається за рахунок однотипності означувача (*свята, божя* і под.) у більшості атрибутивних конструкцій.

Література

1. Арешенков Ю. О. Концепт «хата» в поетичному ідіостилі Т. Шевченка / Ю. О. Арешенков // Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – С. 108–114.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – [2-ге вид.] / І. М. Дзюба – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 718 с.

4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм / В. Іванишин – Дрогобич : Відродження, 1992. – 178 с.
6. Маланюк Є. Книга спостережень / Є. Маланюк. – К. : «Атіка», 1995. – 236 с.
7. Меншиков І. І. Поетичне слово Кобзаря : Словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій / І. І. Меншиков, Н. В. Підмогильна. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 206 с.
8. Смілянська В. Л. Структура і смисл : Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. / В. Л. Смілянська, Н. П. Чамата. – К. : Вища шк., 2000. – 207 с.
9. Тарас Шевченко. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1968. – 558 с.
10. Фатєєва Л. Концепт «воля» в поезії Тараса Шевченка / Л. Фатєєва // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 18 / [укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.] – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 293–297.
11. Частотний словник збірки «Твори в п'яти томах». Тарас Шевченко / <http://www.mova.info/cfq.aspx?fdid=shev4>

Стаття надійшла до редакції 18.10.2012 р.